

Stadsbeeld **INTEGRATIE** in Rotterdam

IDEM
ROTTERDAM

Integratie in Rotterdam

Het Stadsbeeld Integratie in Rotterdam geeft een overzicht van de beschikbare feiten en cijfers over de verhoudingen tussen Rotterdammers. Waar mogelijk schetsen wij een beeld van de Rotterdamse situatie in de context van landelijke gegevens. Het Stadsbeeld presenteert met name formele gegevens uit onderzoek en beleid. Waar dit soort gegevens ontbreken, geven wij ook signalen uit het veld weer, van organisaties en personen die specialistische kennis hebben.

In de keuze van onderwerpen hebben we ons laten leiden door de bestaande politieke en bestuurlijke discussies enerzijds, en door de lacunes in deze discussies anderzijds. Dat betekent dat zowel voor de hand liggende thema's als minder vaak besproken onderwerpen de revue passeren. Zo besteden we aandacht aan nieuwkomers (vluchtelingen en EU-migranten), discriminatie, de mate waarin Rotterdammers zich verbonden voelen met hun stad en buurt, en economische scheidslijnen die de stad doorkruisen.

Mis je bepaalde informatie of onderwerpen? Laat het ons weten via info@idemrotterdam.nl. De Stadsbeelden worden regelmatig geactualiseerd.

Het Stadsbeeld Integratie in Rotterdam is een uitgave van IDEM, expertisecentrum integratie, discriminatie, vrouw/man-emancipatie en lhbt-emancipatie.
www.idemrotterdam.nl

Versie: Maart 2019

Samenvatting

Integratie

Integratie is geen eenduidige term. Wij benaderen integratie als een idee dat betrekking heeft op de stad als geheel en bespreken onderwerpen die raken aan de verhoudingen tussen Rotterdammers.

Hyperdiverse stad

Rotterdam is een hyperdiverse stad en telt ongeveer 170 verschillende nationaliteiten. Daarmee lijkt Rotterdam op andere grote steden van Nederland. Iets meer dan de helft van de Rotterdammers heeft een migratieachtergrond. De afgelopen jaren is Rotterdam gegroeid met tussen de 4000 en 6000 inwoners per jaar.

Vluchtelingen in de stad

Het aantal Rotterdammers met een vluchtelingenachtergrond is in de afgelopen tien jaar licht gestegen, maar blijft betrekkelijk laag. In totaal zijn in Rotterdam in 2016 en de eerste helft van 2017 2.429 statushouders gehuisvest. Het grootste deel van de statushouders heeft de Syrische nationaliteit.

EU-migranten

Eind 2016 staan in totaal 24.851 eerste- en tweedegeneratiemigranten uit Midden-, Oost- en Zuid-Europa ingeschreven bij de gemeente Rotterdam. Daarnaast wonen duizenden niet-geregistreerde EU-migranten in de stad. De meeste migranten uit Midden- of Oost-Europa wonen in Charlois, Feijenoord of Delfshaven. Uitbuiting van EU-migranten op de arbeidsmarkt, woonoverlast, en de situatie van kinderen van EU-migranten zijn onderwerpen die veel publieke en politieke aandacht krijgen.

Etnische segregatie en verbondenheid met Rotterdam

De etnische segregatie in Rotterdamse buurten en wijken is in de periode 2000-2011 afgenomen. Vooral Rotterdammers zonder migratieachtergrond wonen vaak 'onder elkaar'. Drie kwart van de Rotterdammers zegt zich verbonden te voelen met de stad. Dit is lager dan het aandeel inwoners van Amsterdam dat zich verbonden voelt met hun stad (88%).

Discriminatie

Rotterdammers met een migratieachtergrond krijgen vaker dan gemiddeld te maken met discriminatie. 20% van de Rotterdammers met een migratieachtergrond gaf aan discriminatie te hebben ervaren in 2017, tegen 14% van de Rotterdammers zonder migratieachtergrond.

Economische scheidslijnen in Rotterdam

Rotterdam is sterk gesegregeerd op basis van inkomen. Een aantal gebieden, zoals Rotterdam-Centrum en Hillegersberg-Schiebroek, heeft een relatief hoog inkomen. Charlois en Feijenoord kennen het grootste aandeel lage inkomens. Toch is er binnen deze gebieden een aantal buurten dat een relatief hoog inkomen heeft, zoals Charlois Zuidrand en de Kop van Zuid.

Introductie

Kernbegrip: integratie

Integratie is geen eenduidige term. Verschillende mensen en organisaties bedoelen er uiteenlopende dingen mee. Sommigen gebruiken de term om te focussen op de sociale, economische of culturele situatie van mensen met een migratieachtergrond. Anderen wijzen erop dat integratie een collectief proces is, waarbij iedereen werkt aan de integratie van de Rotterdamse samenleving als geheel. Weer anderen wijzen het gebruik van de term volledig af, omdat het bijdraagt aan onnodig onderscheid tussen 'de samenleving' en 'de niet-geïntegreerden'. Tot slot wordt in academische kringen in toenemende mate gesproken over 'interculturalisatie', een concept waarmee de overlap tussen verschillende groepen in een samenleving wordt benadrukt.¹

Wij benaderen integratie als koepelterm voor onderwerpen die raken aan de verhoudingen tussen Rotterdammers.

Tegen de achtergrond van deze debatten benaderen wij integratie in dit stadsbeeld als koepelterm voor onderwerpen die raken aan de verhoudingen

tussen Rotterdammers, de situatie van nieuwkomers in de stad en tegenstellingen tussen personen en groepen waar mensen mee te maken krijgen. Wij benaderen integratie daarmee vooral als een idee dat betrekking heeft op de stad als geheel.

Structuur

In dit Stadsbeeld wordt eerst de invulling van de gemeente Rotterdam aan de term integratie toegelicht en de bevolkingssamenstelling van Rotterdam besproken. Daarna worden verschillende thema's die van belang zijn voor integratie besproken. Het Stadsbeeld heeft de volgende indeling:

- Rotterdamse aanpak
- Bevolkingssamenstelling van Rotterdam
- Thema 1: Nieuwkomers: vluchtelingen
- Thema 2: Nieuwkomers: EU-migranten
- Thema 3: Etnische segregatie en verbondenheid
- Thema 4: Discriminatie en veiligheid
- Thema 5: Taal
- Thema 6: Economische scheidslijnen in Rotterdam
- Thema 7: Radicalisering en rechts-extremisme
- Thema 8 : Banden met het moederland

Rotterdamse aanpak

Het nieuwe college van Rotterdam besteedt in het coalitieakkoord 2018-2022 'Nieuwe energie voor Rotterdam' aandacht aan integratie. De focus ligt net als voorgaande jaren op de maatschappelijke positie van nieuwkomers en mensen met een migratieachtergrond. Om ervoor te zorgen dat iedereen mee kan doen, blijft investeren in beheersing van de Nederlandse taal (spreken, lezen en schrijven) een

Personen met een migratieachtergrond

In het kader van integratie werden de termen 'allochtonen' en 'autochtonen' vaak gebruikt. Na een jarenlange discussie besloot het Centraal Bureau voor de Statistiek in oktober 2016 om de woorden 'allochtoon' en 'autochtoon' niet meer te gebruiken. Een reden voor deze wijziging is de negatieve betekenis die de term 'allochtoon' heeft gekregen. Daarbij is de term een containerbegrip dat weinig recht doet aan de diversiteit van Nederlanders met een migratieachtergrond. Veel beleidsmakers, politici en onderzoekers volgden het CBS en besloten andere bewoordingen te gebruiken. In dit Stadsbeeld wordt gesproken over mensen met of zonder migratieachtergrond.

speerpunt. Ook armoede en de aanpak van werkloosheid, en specifiek jeugdwerkloosheid, krijgen veel aandacht in het coalitieakkoord.

In de 'Nota Integratie en Samenleven 2019-2022' worden verschillende doelen genoemd die de stad wil behalen, die in lijn staan met de college targets uit het coalitieakkoord. Ook worden acties besproken die moeten bijdragen aan de 'ontspannen samenleving', waarin iedere Rotterdammer wordt gezien en gehoord en er acceptatie is voor diversiteit.²

Het beleidskader Taal 2015-2019 draagt de titel 'Met Taal versta je elkaar' en is gericht op taalverbetering van laaggeletterden, met name van vrouwen, werklozen en jongeren met een migratieachtergrond en EU-arbeidsmigranten.³ Taal wordt gezien als voorwaarde om te kunnen participeren op de arbeidsmarkt en in de samenleving. Dit beleidskader is ook een verdere uitwerking van de nota Integratie 010.

Bevolkingssamenstelling van Rotterdam

Omdat het bij integratie over verschillende groepen in de samenleving gaat, vaak gerelateerd aan de migratieachtergrond, beginnen we met een overzicht van de bevolkingssamenstelling van Rotterdam.

Migratieachtergrond

Rotterdam is een hyperdiverse stad⁴ en telt ongeveer 170 verschillende nationaliteiten.⁵ Daarmee lijkt de bevolkingssamenstelling van Rotterdam op die van andere grote steden van Nederland. In totaal wonen op 1 januari 2018 officieel 638.181 mensen in Rotterdam. In een periode van zes maanden is dit aantal gestegen naar 641.052 mensen, waarbij de sterkste

Rotterdam is een hyperdiverse stad en telt ongeveer 170 verschillende nationaliteiten.

groei plaats vond in Rotterdam-Zuid.⁶ Iets minder dan de helft van de Rotterdammers heeft geen migratieachtergrond (313.635 tegen 324.546).⁷ Het overgrote deel heeft de Nederlandse nationaliteit (566.797). Van 3959 Rotterdammers is hun nationaliteit onbekend volgens de Nederlandse autoriteiten, of ze zijn geregistreerd als staatloos.⁸

Als we inzoomen op Rotterdammers met een migratieachtergrond, onderscheiden we zes grote groepen: Surinaams-Nederlandse Rotterdammers (52.577), Turks-Nederlandse Rotterdammers (47.682), Marokkaans-Nederlandse Rotterdammers (44.133), Antilliaans-Nederlandse en Arubaans-Nederlandse Rotterdammers (24.819), en Kaapverdisch-Nederlandse Rotterdammers (15.397).⁹ Rotterdam is uniek wat betreft het aantal Kaapverdisch-Nederlandse mensen dat in de stad woont: maar liefst 71% van alle Kaapverdische-Nederlanders woont in Rotterdam.¹⁰ Dit betekent dat Rotterdam na Lissabon de grootste Kaapverdische gemeenschap in Europa huisvest.

Rotterdam is uniek wat betreft het aantal Kaapverdisch-Nederlandse mensen dat in de stad woont.

Er wonen tussen de 25.000 en 30.000 hooggeschoolde migranten in Rotterdam, de doorgaans genoemde 'expats'.¹¹ Zij werken met name in de transport-, logistiek- en architectuursector. Over het algemeen is de bevolking van Rotterdam relatief laaggeschoold.¹² Veel hoogopgeleiden die in Rotterdam werken reizen vaak tussen hun werk en hun woning buiten de stad heen en weer.

Leeftijd

Rotterdam is in vergelijking met de gemiddelde leeftijd in Nederland een relatief jonge stad.¹³ Het merendeel van de Rotterdammers is tussen de 20 en 35 jaar (159.448). Meer dan 60% van de bewoners van Rotterdam is tussen de

15 en 60 jaar. 44% van de Rotterdamse bevolking is tussen de 15 en 45 jaar oud. Van de totale Nederlandse bevolking is dit 37%. In alle leeftijdsgroepen zijn er net iets meer vrouwen dan mannen.

Huishoudens

Rotterdam telt 327.763 huishoudens.¹⁴ De meeste huishoudens zijn eenpersoonshuishoudens (46% van het totaal). Dit wordt gevolgd door meerpersoonshuishoudens zonder kinderen (21%), meerpersoonshuishoudens met kinderen (18%), en eenouderhuishoudens (11%).

Veranderende bevolking

Veranderingen in de bevolkingssamenstelling van een gemeente kan zowel een positief als negatief effect hebben op diverse terreinen van het publieke leven. Hieronder gaan we daarom kort in op de mobiliteit van Rotterdamers.

Rotterdam groeit. In januari 2018 staan er circa 4.000 mensen meer ingeschreven bij de gemeente dan een jaar eerder. Dit groeicijfer is iets lager dan in het jaar ervoor.¹⁵

In de periode 2000-2015 verhuisden jaarlijks gemiddeld bijna 60.000 mensen van en naar Rotterdam.¹⁶ 72% van deze verhuizingen bestond in 2015 uit binnenlandse migratie. Dit betekent dat Rotterdamers zich ergens anders in Nederland vestigen of dat mensen die eerst ergens anders in het land woonden zich in Rotterdam vestigen. Er wordt minder verhuisd binnen de eigen buurt of gebied dan in de jaren negentig. Afgelopen decennia verliepen meer mensen Rotterdam dan er naar de stad verhuisden.

Over het algemeen probeert de gemeente Rotterdam zoveel mogelijk hoogopgeleiden en mensen met midden- en hoge inkomens in de stad te houden. Onder de groep die Rotterdam verliet zijn gezinnen oververtegenwoordigd, al is dat in recente jaren afgenomen. Daarentegen zijn het vooral jongvolwassenen (15-30 jaar) die naar Rotterdam verhuizen.¹⁷

Onder de groep die de laatste jaren uit Rotterdam vertrok zijn gezinnen oververtegenwoordigd, al is dat in recente jaren afgenomen.

Rotterdam-Zuid

Veel mensen die naar Rotterdam verhuizen, vestigen zich in eerste instantie in Rotterdam-Zuid. Van de mensen die naar Rotterdam-Zuid verhuizen, komt de meerderheid dan ook van buiten Rotterdam.¹⁸ De mensen die Rotterdam-Zuid verlaten gaan vaker in een ander deel van Nederland wonen dan in een ander gebied van Rotterdam. Net als in de rest van Rotterdam vestigen vooral jongvolwassenen zich in Rotterdam-Zuid.

Veel mensen die naar Rotterdam verhuizen, vestigen zich in eerste instantie in Rotterdam-Zuid.

In vergelijking met overig Rotterdam bevinden zich onder de nieuwe vestigers in Rotterdam-Zuid relatief meer huishoudens met een lager inkomen, laag of midden opleidingsniveau en met een migratieachtergrond. Nog steeds verlaten meer Nederlanders zonder migratieachtergrond Rotterdam-Zuid dan er nieuw bijkomen. Sinds 2007 is dit 'vertrekoverschot' van Nederlanders zonder migratieachtergrond uit Rotterdam-Zuid echter afgenomen.¹⁹

Integratiethema's

1. Nieuwkomers: vluchtelingen

Net zoals in de rest van Nederland is er in Rotterdam veel aandacht voor asielzoekers en vluchtelingen. Vanwege de verhitte discussies over deze groep nieuwkomers is het belangrijk om in kaart te brengen hoeveel vluchtelingen er in Rotterdam wonen, wat hun sociaaleconomische positie is, of er opvang en huisvesting is voor deze groep en welk beleid de gemeente voert om deze mensen een plek te geven in de stad.

Vluchtelingen in Nederland hebben verschillende landen van herkomst. Syrische vluchtelingen zijn veel in het nieuws en onderwerp van debat. De tweede grote groep vluchtelingen die op het moment asiel aanvraagt in Nederland bestaat uit Eritreeërs. Zij ontvluchten de militaire dictatuur in hun land. Ook in Rotterdam vormden Syriërs en Eritreeërs in 2016 en 2017 de grootste groepen vluchtelingen.²⁰

De vier grootste groepen die, los van de huidige actualiteit, veel worden besproken zijn Irakese-Nederlanders, Iraanse-Nederlanders, Afghaanse-Nederlanders en Somalische-Nederlanders.²¹ Mensen met deze achtergronden zijn sinds de jaren tachtig en negentig naar Nederland gekomen. Na de millenniumwisseling

en in de context van de wereldwijde oorlog tegen terrorisme is er weer een toename van asielaanvragen van mensen uit met name Irak en Afghanistan. Daarnaast kwam in de jaren negentig ook een relatief grote groep vluchtelingen naar Nederland uit voormalig Joegoslavië.

Hoeveel vluchtelingen zijn er in Rotterdam?

In totaal zijn er in Rotterdam in 2016 en de eerste helft van 2017 2.429 statushouders gehuisvest.²² 1.532 statushouders hebben de Syrische nationaliteit. Verder gaat het om 244 Eritreeërs, 106 Ethiopiërs en 547 statushouders met een andere nationaliteit.

Het aandeel Rotterdammers met een vluchtelingenachtergrond is licht gestegen tussen 2005 en 2015, maar blijft betrekkelijk laag.²³

Midden 2017 wonen er 1.532 statushouders met een Syrische nationaliteit in Rotterdam.

Naast het aandeel vluchtelingen waarvan de nationaliteit bekend is bij de Nederlandse autoriteiten, is er een groep vluchtelingen wiens nationaliteit niet bekend is of als staatloos geregistreerd is. Dit geldt in 2018 voor 3959 personen in Rotterdam.²⁴ Het blijven echter altijd schattingen, omdat veel ongedocumenteerden niet geregistreerd zijn bij de overheid. Het Landelijk Ongedocumenteerden Steunpunt schat dat het aantal ongedocumenteerde mensen in Nederland rond de 100.000 ligt.²⁵

Migranten, asielzoekers en vluchtelingen

Mensen kunnen zich om verschillende redenen in Nederland vestigen. Zij kunnen bijvoorbeeld als vluchteling komen, maar ook als arbeidsmigrant. Bij arbeidsmigranten denken we vaak aan laaggeschoolde mensen, maar ook hooggeschoolde personen vallen hieronder. Zij worden doorgaans 'expats' genoemd. Migranten kunnen voor een korte periode in Nederland verblijven of zich hier definitief vestigen en de Nederlandse nationaliteit aannemen.

Asielzoekers vragen asiel aan in Nederland om uiteenlopende redenen. Mensen worden officieel beschouwd als vluchteling wanneer hun reden om te vluchten overeenkomt met de gronden voor asiel zoals die zijn vastgelegd in het VN Vluchtelingenverdrag van Genève uit 1951 en het aanvullende Protocol uit 1967. Mensen die een asielvergunning hebben gekregen worden 'statushouders' of 'vergunninghouders' genoemd. Wie vijf jaar een asielvergunning heeft en aan bepaalde eisen voldoet, kan de Nederlandse nationaliteit aanvragen.

Huisvesting van statushouders

Asielzoekers die een verblijfsvergunning krijgen stromen uiteindelijk door naar reguliere huisvesting. Het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA) wijst deze vergunninghouders toe aan gemeenten. Het is de taak van de gemeente om vervolgens passende woonruimte te vinden. In 2018 heeft de gemeente een taakstelling van het COA gekregen om 879 statushouders te huisvesten.²⁶ De wisselende taakstelling beïnvloedt de vraag naar huisvesting. In 2017 en 2018 is veel gebruik gemaakt van de woningen van 'Stichting Nieuw Thuis Rotterdam' (SNTR) en het Gemeentelijke Versnellings Arrangement (GVA). Echter, beide mogelijkheden zijn weggevallen en sinds augustus 2018 wordt een groter beroep gedaan op woningcorporaties.²⁷

Landelijke Vreemdelingenvoorziening

Eind november 2018 is een akkoord gesloten over landelijke vreemdelingenvoorzieningen (LVV's). De ontwikkeling van de LVV's zal plaatsvinden in een aantal lokale pilots, waaronder de gemeente Rotterdam. De LVV's zijn bedoeld voor ongedocumenteerden die vanwege uiteenlopende redenen niet terugkeren naar hun land van herkomst en niet meer in aanmerking komen voor rijksopvang. Het akkoord is een doorbraak in de discussie rondom de zogenaamde 'bed, bad en brood voorziening'.²⁸

De LVV's zijn niet vrijblijvend. Het is de bedoelingen dat gebruikers ervan meewerken aan een bestendige oplossing voor hun situatie. Van de maatschappelijke organisaties die eraan verbonden zijn, kunnen ongedocumenteerde mensen rekenen op ondersteuning, begeleiding en bemiddeling richting juridische bijstand en overheidsinstanties. Ook is er veel aandacht voor zorg en scholing.²⁹

Sociaaleconomische positie van vluchtelingen

In oktober verscheen de Monitor Rotterdamse Aanpak Statushouders 2016-2020, die inzicht gaf in de uitvoering en voortgang van de in 2016 opgestelde 'Rotterdamse Aanpak Statushouders 2016-2020'. De resultaten gaven weer dat ongeveer 95% van de in Rotterdam gehuisveste statushouders geen betaalde baan heeft en een bijstandsuitkering ontvangt. Tevens is een deel van de overige 5% nog afhankelijk van voorzieningen zoals leefgeld van het COA.³⁰

De gemeenteraad besprak de uitkomsten in februari 2018 en nam diverse moties aan die opriepen tot een intensieve maatwerk aanpak gericht op werk. Samen met andere aanleidingen om de aanpak te actualiseren, is de Rotterdamse Aanpak Statushouders 2019-2022 ontwikkeld. Deze aanpak omvat alle basiscomponenten voor succesvolle participatie in de samenleving.³¹

De helft van de vluchtelingen had in 2010 een verblijfsstatus voor bepaalde tijd, wat betekent dat hun recht om te verblijven na verloop van een vooraf bepaalde periode opnieuw in overweging wordt genomen door de Immigratie en Naturalisatiedienst (IND).³² Dit is van invloed op iemands toekomstperspectief en mogelijkheid om via werk of op een andere manier deel te nemen aan de Nederlandse en Rotterdamse samenleving.

Uit landelijk onderzoek weten we dat Afghaanse en Iraanse migranten van de vier vluchtelingengroepen het vaakst werk hebben.³³ Daarnaast is het aandeel Iraans-Nederlandse en Afghaans-Nederlandse kinderen dat onderwijs volgt op havo/vwo-niveau relatief hoog. Somalische-Nederlanders zijn daarentegen vaker werkloos en leven bovengemiddeld vaak van een bijstandsuitkering, ook in Rotterdam.³⁴ Dit is onder andere te verklaren door

het feit dat het merendeel van hen in vergelijking tot de drie grote vluchtelingengroepen sinds een kortere tijd in Nederland woont.

Rotterdams beleid

Het huidige college besteedt in de nota Integratie en Samenleven en de beleidsdocumenten Rotterdamse aanpak statushouders 2016-2020, 2019-2022 aandacht aan de vluchtelingen in de stad.

De gemeente focust op het bieden van laagdrempelige taaltrajecten zodat de vluchteling zelf kan werken aan het verbeteren van zijn of haar maatschappelijke positie.

Om de sociaaleconomische positie van vluchtelingen te verbeteren, focust de gemeente onder andere op het bieden van intensieve taaltrajecten zodat de vluchteling zelf kan werken aan het verbeteren van zijn of haar maatschappelijke positie. Ook is er aandacht voor huisvesting, zorg en betere toeleiding naar werk.³⁵

Stichting Nieuw Thuis

In 2016 heeft Stichting De Verre Bergen het initiatief genomen om tweehonderd Syrische gezinnen met een verblijfsvergunning een nieuw thuis in Rotterdam te bieden, zodat ze zo snel mogelijk kunnen meedoen in de Nederlandse samenleving. Voor dit programma zijn tweehonderd huizen gekocht die worden verhuurd aan Syrische vluchtelingen. Het initiatief wordt uitgevoerd door een aparte organisatie: Stichting Nieuw Thuis Rotterdam (SNTR). Het programma bestaat uit aanbieden van een huurwoning, een versnelde taal cursus, het leren kennen van de wijk en de stad, en begeleiding naar passend (vrijwilligers)werk en/of onderwijs. De Erasmus Universiteit, onder leiding van professor Jaco Dagevos (bijzonder hoogleraar Migratie en Integratie) onderzoekt of de gezinnen zich hierdoor inderdaad snel thuis voelen in Rotterdam. Welke gezinnen in

aanmerking komen voor het programma, wordt bepaald door de gemeente.

2. Nieuwkomers: EU-migranten

Niet alleen naar vluchtelingen, maar ook naar migranten uit Midden-, Oost- en Zuid-Europa gaat veel aandacht uit. Het merendeel van de EU-migranten komt naar Nederland om tijdelijk te werken.³⁶ Daarnaast is er een kleinere groep die zich definitief wil vestigen in Nederland. Tot slot zijn er studiemigranten, die voor hun opleiding naar Nederland komen. Hieronder belichten we de achtergronden van deze nieuwkomers en hun positie in de Rotterdamse samenleving.

Hoeveel EU-migranten zijn er in Rotterdam?

De meeste EU-migranten in Nederland wonen in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam.³⁷ Eind 2016 staan in totaal 24.851 eerste- en tweedegeneratiemigranten uit Midden-, Oost- en Zuid-Europa ingeschreven bij de gemeente Rotterdam.³⁸ Uit deze cijfers blijkt dat meer migranten uit Midden- en Oost-Europa (14.777) dan uit Zuid-Europa (10.074) in de stad wonen. De drie grootste migrantengroepen uit Midden- en Oost-Europa zijn afkomstig uit Polen (7711), Bulgarije (2577) en Hongarije (1126). In politieke debatten en rapporten over migranten uit deze regio wordt vaak over migranten uit Roemenië gesproken. In Rotterdam wonen 919 mensen die afkomstig zijn uit Roemenië. Binnen de groep Zuid-Europese migranten gaat het om personen uit Griekenland (1464), Italië (2042), Portugal (4025) en Spanje (2543).

Eind 2016 staan er in totaal 25.535 eerste- en tweedegeneratiemigranten uit Midden-, Oost- en Zuid-Europa ingeschreven in Rotterdam.

Het aantal mensen uit Midden- en Oost-Europa dat zich heeft ingeschreven in Rotterdam blijft de afgelopen jaren groeien.³⁹ Het

aantal migranten uit Zuid-Europa fluctueert en is in 2016 lager dan in de periode 2012-2015. Over het algemeen verblijven Zuid-Europeanen langer in Rotterdam dan Midden- en Oost-Europeanen.

Niet alle migranten schrijven zich in bij de gemeente. Volgens de recentste schatting verbleven in 2015 bijna 14.000 EU-migranten in Rotterdam die zich hebben ingeschreven in de Basisregistratie Personen (BRP) en ruim 7.000 mensen die zich niet hebben ingeschreven.⁴⁰ Waarschijnlijk liggen de werkelijke aantallen hoger.

Werk

Het merendeel van de arbeidsmigranten doet laaggeschoold en laagbetaald werk, bijvoorbeeld in de bouw, schoonmaak, horeca of in de land- en tuinbouw.

Het merendeel van de arbeidsmigranten uit Midden-, Oost- en Zuid-Europa doet laaggeschoold en laagbetaald werk, bijvoorbeeld in de bouw, schoonmaak, horeca of in de land- en tuinbouw.⁴¹ In toenemende mate werken zij als zzp'er. Daarnaast zijn steeds meer hoogopgeleide arbeidsmigranten actief in de stad, die bijvoorbeeld als ingenieur of architect werken op de Maasvlakte II. Steeds vaker werken vrouwelijke migranten, bijvoorbeeld als kapper of schoonheidsspecialiste.⁴² Uit Rotterdams onderzoek blijkt dat het met de meeste EU-migranten relatief goed gaat op de arbeidsmarkt. Het aandeel werkzoekenden onder deze groep is laag.⁴³

Volgens de gemeente werken relatief veel Bulgaarse en Roemeense vrouwen in de Rotterdamse seksindustrie.⁴⁴ Een deel hiervan werkt mogelijk illegaal en onder dwang. De nota Prostitutie en seksbranche uit 2015 besteedt aandacht aan deze problematiek en is erop gericht het vergunningenbeleid aan te scherpen

en de positie van zowel legale als illegale sekswerkers te versterken.

Kwetsbaarheid en uitbuiting

Veel EU-migranten in Rotterdam en heel Nederland hebben een zwakke arbeidspositie en lopen een grotere kans op uitbuiting.⁴⁵ Dit heeft te maken met het feit dat ze regelmatig op tijdelijke contracten werken, vaak in het informele circuit werken of onder het minimumloon verdienen. Soms hangt dit samen met malafide uitzendbureaus of detachingsconstructies waarbij een werknemer wordt gedetacheerd vanuit het land van herkomst.

Veel EU-migranten in Rotterdam en heel Nederland hebben een zwakke arbeidspositie en lopen een grotere kans op uitbuiting.

Huisvesting

De meeste EU-migranten wonen in Rotterdam-Zuid. De meeste van de migranten uit Midden- of Oost-Europa wonen in Charlois, Delfshaven of Feijenoord. Veel migranten uit Zuid-Europa wonen in Delfshaven, Charlois en Kralingen-Crooswijk.⁴⁶

Huisvestingssituatie

Het grootste deel van de EU-arbeidsmigranten woont in een particuliere huurwoning in het lagere segment.⁴⁷ Uit onderzoek onder deze groep blijkt dat een groot deel tevreden is over de woonsituatie. De migranten die aangeven niet tevreden te zijn, zijn vooral migranten die relatief kort in Rotterdam verblijven en niet ingeschreven staan in de BRP (in sommige gevallen omdat de huiseigenaar dit niet toestaat).

Onderzoek uit 2017 naar de huisvestingssituatie van migranten uit Bulgarije, Polen en Roemenië in Rotterdam laat zien dat Bulgaarse migranten vaker in een kamer in een gedeeld huis, appartement of wooncomplex wonen.⁴⁸

Poolse en Roemeense migranten hebben daarentegen iets vaker accommodatie waarbij ze de keuken en badkamer niet hoeven te delen. Woonvormen zoals een tent of caravan op het land van de werkgever, komen vaker voor op plattelandslocaties en minder in de stad. Particuliere huisbazen brengen EU-migrant in een kwetsbare positie door woonruimte illegaal en zonder contract te verhuren en/of een zeer hoge huurprijs te rekenen. Een studie naar de onderkant van de Rotterdamse particuliere woningmarkt, haar bewoners en malafide huurpraktijken wijst uit dat eigenlijk weinig onderzoek bekend is waarin de veelgehoorde klachten over wantoestanden op de Rotterdamse woningmarkt en specifiek in Rotterdam-Zuid worden gedocumenteerd, ondanks het feit dat Rotterdam hier actief beleid op voert met onder andere de uitvoering van de Rotterdamwet.⁴⁹

Overlast

Woonoverlast van EU-migrant is een probleem dat veel publieke en politieke aandacht krijgt. Deze is verbonden aan krappe huisvesting en kamergewijze verhuur.⁵⁰ Geluidsoverlast is vaak het gevolg van het verblijf van veel mensen in één woning. Ook het verkeer aanbieden van afval wordt als overlast ervaren door buurtbewoners en gemeentelijke ambtenaren.

Woonoverlast door EU-migrant is vaak te wijten aan krappe huisvesting en kamergewijze verhuur.

Daarnaast wordt overlast veroorzaakt door EU-migrant zonder vaste verblijfplaats. EU-migrant kunnen dakloos raken na verlies van werk en hebben vaak geen middelen om op eigen kracht uit deze situatie te komen. Dit kan gepaard gaan met overmatig alcoholgebruik en het ontstaan van verslavingsproblematieken.⁵¹ Er is een kleine groep EU-migrant die

met verslavings- of psychische problemen naar Nederland is gekomen en daardoor dakloos raakt. Rotterdam maakt, net zoals veel Nederlandse gemeenten, gebruik van de regeling van 'regiobinding'.⁵² Dit betekent dat mensen pas toegang krijgen tot maatschappelijke opvang als de persoon binding heeft met de betreffende gemeente. In de praktijk komt dit erop neer dat tijdelijke arbeidsmigrant niet in aanmerking komen voor nachtopvang voor daklozen. Het gevolg is dat zij op straat moeten overnachten en geen sanitaire voorzieningen ter beschikking hebben, waardoor zij overlast kunnen veroorzaken. Het aantal dakloze migrant uit Midden- en Oost-Europa in Rotterdam wordt geschat op honderd tot tweehonderd mensen.⁵³

Kinderen en jongeren

Hoge mobiliteit

EU-migrant hebben een hoge mobiliteit, wat betekent dat ze geregeld binnen Nederland verhuizen of heen en weer reizen tussen Nederland en het land van herkomst.⁵⁴ Dit geldt met name voor migrant uit Midden- en Oost-Europa. Twee derde van deze migrant verblijft minder dan vijf jaar in Rotterdam.⁵⁵ De korte verblijfsduur heeft gevolgen voor de situatie van de kinderen van deze migrant. Hieronder schetsen we in het kort de situatie.

Registratie en leerplicht

Er bestaan zorgen over de impact van deze mobiliteit op de registratie van kinderen bij de gemeente en het naleven van de leerplicht. Onderzoekers van het Risbo concludeerden echter dat er geen sterke aanwijzingen zijn dat Rotterdam - en met name de Tarwewijk waarover veel zorgen leefden - te

Er zijn geen sterke aanwijzingen dat Rotterdam te maken heeft met grote aantallen niet-geregistreerde en niet-schoolgaande kinderen.

maken heeft met grote aantallen niet-geregistreerde en niet-schoolgaande kinderen.⁵⁶ Ook zijn er niet veel niet-geregistreerde maar wél schoolgaande leerplichtige kinderen en ook geen grote aantallen niet-geregistreerde kinderen of jongeren zonder voogden. Hoewel het in zeer geringe mate voorkomt, laat het onderzoek zien dat één van de redenen waarom EU-migranten zichzelf en hun kinderen niet inschrijven te maken heeft met hun kwetsbare positie op de Rotterdamse woningmarkt. Vaak moeten zij gebruikmaken van de informele particuliere woningmarkt. Het is op deze informele markt niet ongewoon dat de huurder zich niet officieel mag inschrijven op het adres. Het kan ook zijn dat EU-migranten zich niet durven in te schrijven vanwege angst voor de malafide huisbaas of het verlies van de woning.

Jonge moeders

Verder valt op dat in Rotterdam 20,1% van de Poolse vrouwen en 28,5% van de Bulgaarse vrouwen in de leeftijdscategorie 16 tot 23 jaar moeder is.⁵⁷ Dat is beduidend meer dan het gemiddelde van 5,9% van alle Rotterdamse vrouwen in dezelfde leeftijdscategorie. Poolse en Bulgaarse vrouwen in deze leeftijdscategorie zijn relatief vaak jong moeder, respectievelijk 20,1% en 28,5%. Daarentegen is slechts 5% van de Roemeense vrouwen in de stad jong moeder. Er zijn geen gegevens bekend over jong vaderschap.

In Rotterdam is 20,1% van de Poolse vrouwen en 28,5% van de Bulgaarse vrouwen in de leeftijdscategorie 16 tot 23 jaar moeder.

Landelijk onderzoek naar kinderen van EU-migranten in Nederland

Landelijk onderzoek naar de situatie van Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen laat zien dat Poolse kinderen over het algemeen goed meekomen in het basisonderwijs, en dat

zij ook vaker een hoger niveau volgen in het voortgezet onderwijs.⁵⁸ Bulgaarse kinderen hebben meer achterstand, onder andere omdat de leerplicht in Bulgarije geldt voor kinderen vanaf 8 jaar. Verder stellen de onderzoekers dat tieners, als een 'tussengeneratie', de meeste risico's lopen op het ontwikkelen van een leerachterstand. Het zijn kinderen die niet in Nederland zijn geboren, maar hier wel opgroeien en onderwijs volgen. Zij kunnen moeilijker een achterstand inhalen. Ook geven Nederlandse scholen aan dat het wegwerken van achterstanden bij kinderen van EU-migranten veel inspanning kost, maar dat zij hiervoor geen extra financiële middelen krijgen. Dit in tegenstelling tot extra geld dat beschikbaar wordt gesteld voor het wegwerken van achterstanden bij Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse kinderen. Tot slot laat dit onderzoek zien dat met name Poolse kinderen een risico lopen in armoede op te groeien en in slechtere woonomstandigheden te verblijven (bijvoorbeeld overbewoning).

Zelforganisaties

De resultaten van een onderzoek onder Rotterdamse migranten uit Midden- en Oost-Europa laten zien

Midden- en Oost-Europeanen in Rotterdam hebben veel behoefte aan zelforganisaties. De gemeente kan een belangrijke rol spelen in de opstartfase van deze organisaties.

dat grote behoefte bestaat aan zelforganisaties.⁵⁹ Vooral zelforganisaties die zich bezighouden met praktische zaken, zoals het verstrekken van informatie over rechten en plichten en informatie om uitbuiting met betrekking tot werk en huisvesting tegen te gaan. Daarnaast wordt de behoefte aan Nederlandse taallessen veel genoemd. De deelnemers verwachten dat het spreken van de Nederlandse taal hun kansen op de arbeidsmarkt zal vergroten.

De gemeente Rotterdam kan volgens de onderzoekers een belangrijke rol spelen in de opstartfase van zelforganisaties van EU-migranten in de stad, bijvoorbeeld door trainingen aan te bieden. In de context van bezuinigingen kan de gemeente ook ruimte proberen te vinden voor het verlenen van subsidies aan (sub-)activiteiten van zo'n zelforganisatie die bij het gemeentelijke beleid passen, zoals taallessen.

Op het moment is een beperkt aantal zelforganisaties van EU-migranten actief in de stad. In Delfshaven zijn er bijvoorbeeld twee Bulgaarse stichtingen die zich bezighouden met voorlichting over rechten en plichten, evenals tegengaan van overlast in de buurt.⁶⁰ Ook is in dit gebied een Griekse stichting en een Poolse kerk gevestigd. In Noord is Nuestra Casa te vinden, een Spaanse parochie en aanspreekpunt voor de Spaans(talig)e gemeenschap in Rotterdam.

Rotterdams beleid

De Rotterdamwet heeft niet bijgedragen aan een aantoonbare verbetering van de veiligheid en leefbaarheid van de gebieden.

Het vorige college van B en W had een plan van aanpak opgesteld om uitbuiting van EU-migranten en overlast te bestrijden. Het belangrijkste beleidsdocument is de uitvoeringsagenda 'EU-arbeidsmigratie 2015-2018'.⁶¹ Een nieuw beleidsdocument op dit onderwerp moet nog verschijnen.

In dit document wordt onder andere ingezet op striktere registratie van EU-arbeidsmigranten die voor het eerst arriveren in Nederland. EU-migranten die korter dan vier maanden in Nederland verblijven moeten hun eerste adres registreren als niet-ingezetene in Rotterdam. In de Uitvoeringsagenda stelt de gemeente dat zij bij de nationale overheid aandringt op een wetwijziging in de Basisregistratie personen

(BRP). Deze strikte registratie moet de gemeente verder in staat stellen om de orde te handhaven en te controleren.

Daarnaast hanteert de gemeente een gebiedsgerichte aanpak. In de uitvoeringsagenda staat dat de gemeente zich vooral richt op de woonsituatie van EU-migranten en de hiermee gepaarde overlast in de gebieden Delfshaven, Feijenoord en Char-

lois. Een belangrijk instrument hierin zijn de huisvestingsvergunningen. De landelijke wetgeving hierover (Wet

De gemeente richt zich vooral op de woonsituatie van EU-migranten en de hiermee gepaarde overlast in de gebieden Delfshaven, Feijenoord en Charlois.

bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek) heet in de volksmond ook wel de Rotterdamwet. Deze wet werd opgesteld in 2006 en weert niet-werkenden (dat wil zeggen, geen inkomen uit werk, pensioen of studiefinanciering) die zich willen vestigen in een gebied waarop de Rotterdamwet van toepassing is. Het vorige college paste deze regel toe om de leefbaarheid in de gebieden waarop de Rotterdamwet van toepassing is te verbeteren. Per 1 januari 2017 is de Rotterdamwet uitgebreid en mogen toekomstige bewoners ook beoordeeld worden op overlast, criminaliteit, extremisme, stabiliteit van het inkomen en opleidingsniveau.

Een recentelijk gepubliceerd evaluatierapport concludeert echter dat de Rotterdamwet niet heeft bijgedragen aan een aantoonbare verbetering van de veiligheid en leefbaarheid van de gebieden. Daarnaast laat het rapport zien dat het aanbod betaalbare woningen de afgelopen tien jaar in Rotterdam aanzienlijk is gedaald, waardoor de geweerde doelgroep naar andere buurten met een lage status en negatieve ontwikkelingen verhuist. Desondanks gaat het Rotterdamse huisvestingsvergunningenbeleid

door en heeft de gemeente de selectieve woningtoewijzing in een aantal Rotterdamse wijken (Bloemhof, Carnisse, Hillesluis, Oud Charlois, Tarwewijk en vijf straten in het gebied Delfshaven) laten verlengen.

Verder focust de gemeente op het verbeteren van de Nederlandse taalvaardigheid van EU-migranten. De gemeente wil samenwerken met de bedrijven waar de EU-arbeidsmigranten werken, maar ondervindt nog problemen met het betrekken van werkgevers bij het bestrijden van taalachterstanden.

3. Etnische segregatie en sociale verbondenheid

Ruimtelijke segregatie

Etnische segregatie in buurten en wijken wordt over het algemeen als onwenselijk gezien. De argumentatie: als mensen van verschillende achtergronden in een diverse stad als Rotterdam elkaar in de buurt niet tegenkomen, om-

De meningen over de wenselijkheid om segregatie gericht aan te pakken door middel van interventies zijn verdeeld.

dat zij simpelweg gescheiden van elkaar wonen, kan men moeilijk spreken van een goed geïntegreerde stad. Tegelijkertijd zijn de meningen verdeeld over de wenselijkheid om die segregatie door middel van interventies aan te pakken.

De etnische segregatie in Rotterdamse buurten en wijken is in de periode 2000-2011 afgenomen.⁶² De segregatie-index geeft aan welk percentage van een bevolkingsgroep zou moeten verhuizen naar een andere buurt om een evenredige spreiding te krijgen van die groep over de hele stad. Er is met name een aanzienlijke daling van deze index onder de Surinaams-Nederlandse Rotterdammers (van

26% naar 21%), de Antilliaans-Nederlandse Rotterdammers (van 31% naar 26%), de Turkse-Nederlandse Rotterdammers (van 48% naar 38%) en de Marokkaans-Nederlandse Rotterdammers (van 43% naar 35%). Dat betekent dat deze groepen meer gespreid over de stad wonen.

Wat opvalt is de hoge segregatie-index voor Rotterdammers zonder migratieachtergrond: maar liefst 45%.⁶³ Dit percentage bleef relatief stabiel in de periode 2000-2011 en is beduidend hoger dan de segregatie-index van Nederlanders zonder migratieachtergrond in een andere grote, hyperdiverse stad: in Amsterdam is het percentage 27% voor deze groep.⁶⁴

Kortom: Rotterdammers zonder migratieachtergrond wonen bovengemiddeld vaak 'onder elkaar'.

Rotterdammers zonder migratieachtergrond wonen bovengemiddeld vaak 'onder elkaar'.

Sociaal contact tussen etnische groepen

Deze hoge score op de segregatie-index voor Rotterdammers zonder migratieachtergrond komt overeen met de lage score van deze groep als het gaat om het hebben van sociaal contact buiten de eigen etnische groep. 62% van de Rotterdammers zonder migratieachtergrond geeft aan wel eens contact te hebben met mensen van andere etnische groepen.⁶⁵

Etniciteit

De term *etniciteit* wordt in de context van integratie regelmatig gebruikt om de sociaal-culturele achtergrond van een persoon aan te duiden. De term heeft daarmee te maken met de gewoonten, waarden en normen, en overtuigingen die iemand van huis uit heeft meegekregen. *Etniciteit* heeft te maken met processen van zelfidentificatie en identificatie door anderen.

Sinds de Tweede Wereldoorlog worden gegevens over religieuze en culturele identiteit niet meer op systematische wijze op nationaal niveau geregistreerd in Nederland. Wel wordt in statistieken, beleidsstukken en onderzoeken de term *etniciteit* regelmatig gebruikt. Vaak wordt dan eigenlijk nationale afkomst bedoeld. Strikt genomen zijn dit twee verschillende begrippen en zegt nationale afkomst of migratiegeschiedenis niet per se iets over iemands *etniciteit*.

Rotterdammers met migratieachtergrond hebben daarentegen vaker contact met personen uit andere etnische groepen (70% tot 80%). Turks-Nederlandse Rotterdammers hebben minder contact met andere groepen dan Surinaamse-Nederlanders en Marokkaanse-Nederlanders in de stad.

Verbondenheid in de stad en buurt

Drie kwart van de Rotterdammers zegt zich verbonden te voelen met de stad.

Als mensen zich verbonden voelen met de stad waar zij wonen, kan dit bijdragen aan de sociale samenhang. Men deelt dan tenslotte een gezamenlijke identiteit. Drie kwart van de Rotterdammers zegt in 2010 zich verbonden te voelen met de stad.⁶⁶ Dit is lager dan bijvoorbeeld het aandeel Amsterdammers dat zegt zich verbonden te voelen met de eigen stad: in 2008 was dit 88%.

Het valt daarbij op dat Marokkaans-Nederlandse Rotterdammers zich het vaakst verbonden voelen met de stad (83%), terwijl dat bij Rotterdammers zonder migratieachtergrond net onder het gemiddelde ligt (73%). Daarnaast zegt 60% van de Rotterdammers zonder migratieachtergrond zich verbonden te voelen met de eigen buurt.⁶⁷ Dit is iets hoger dan het aandeel van Rotterdammers met een migratieachtergrond. Opmerkelijk is dat voornamelijk Surinaams-Nederlandse Rotterdammers zich minder thuis voelen in hun eigen buurt. Er zijn helaas geen recentere cijfers bekend over de mate waarin Rotterdammers zich verbonden voelen met de stad en hun buurt.

Sociaal contact in de buurt

Op gebiedsniveau geeft gemiddeld 54% van de bewoners aan dat Rotterdammers met en zonder migratieachtergrond goed met elkaar omgaan.⁶⁸ Daarnaast vindt 47% van de Rotterdammers dat de verschillende etnische groepen in hun woonbuurt goed met elkaar omgaan.

Op gebiedsniveau geeft gemiddeld 53% van de bewoners aan dat Rotterdammers met en zonder migratieachtergrond goed met elkaar omgaan.

Opvallend is dat deze scores beduidend lager zijn in buurten waarin overwegend Nederlanders zonder migratieachtergrond wonen.⁶⁹ In Hilleegersberg-Schiebroek geeft slechts 38% van de bewoners aan dat etnische groepen goed met elkaar omgaan. Dit aandeel is met 27% nog lager in het Molenlaankwartier. Nog geen 5% van deze wijk heeft een niet-westerse migratieachtergrond. Ook in Hoek van Holland is het percentage dat aangeeft dat etnische groepen goed met elkaar omgaan beduidend lager dan het Rotterdamse gemiddelde, namelijk 36%. In dit gebied wonen overwegend (87%) Nederlanders zonder migratieachtergrond. Het is niet met zekerheid te zeggen of dit betekent dat met name Rotterdammers zonder migratieachtergrond negatief aankijken tegen het samenleven van verschillende etnische groepen of dat juist in die wijken minder goede contacten tussen etnische groepen bestaan.

4. Discriminatie

De omvang van discriminatie is een indicator voor (gebrek aan) sociale samenhang in de stad. Bovendien is discriminatie een van de factoren die het moeilijker maken voor nieuwkomers om zich in de stad te vestigen.

De omvang van discriminatie is een indicator voor (gebrek aan) sociale samenhang in de stad.

Rotterdammers met een migratieachtergrond krijgen vaker dan gemiddeld te maken met discriminatie.⁷⁰ 20% van Rotterdammers met een migratieachtergrond gaf aan discriminatie te hebben ervaren in 2017, tegen 14% van Rotterdammers zonder migratieachtergrond. In 2017 gaan ook de meeste discriminatiemeldingen bij RADAR over discriminatie vanwege herkomst of huidskleur (43% van alle meldingen). Ook discriminatie vanwege een beperking of chronische ziekte wordt relatief vaak gemeld, net als discriminatie vanwege geslacht. Discriminatie vanwege religie, wat meestal om discriminatie van moslims gaat, wordt minder vaak gemeld dan eerdere jaren.⁷¹

Rotterdammers voelen zich niet vaak gediscrimineerd in hun directe woonomgeving. 82% van de Rotterdamse deelnemers aan de Enquête Wijkonderzoek Rotterdam 2018 voelt zich niet gediscrimineerd in hun eigen buurt.⁷² De verschillen tussen de wijken zijn vrij groot.

Rotterdammers ervaren discriminatie relatief vaak op straat, tijdens het winkelen, tijdens het uitgaan en op de werkvloer.

In bijvoorbeeld Hillegersberg-Zuid en Hoek van Holland zegt 92% van de inwoners zich niet gediscrimineerd te voelen in de wijk, tegenover 71%

in Oude Westen en 72% in Tarwewijk. In Uit de Omnibusenquête uit 2017 blijkt dat Rotterdammers relatief vaak discriminatie ervaren in de openbare ruimte en de online wereld, zoals: op straat (42%), tijdens het winkelen (25%), op de werkvloer (31%) en op het internet of in de media (20%).⁷³

5. Taal

Een belangrijk onderdeel van het Rotterdamse integratiebeleid is de focus op Nederlandse taalvaardigheid. Het beheersen van de Nederlandse taal wordt gezien als een essentiële voorwaarde voor integratie. Dit komt terug in verschillende beleidsstukken, zoals in de nota 'Integratie en Samenleven', het beleidskader

'Met Taal versta je elkaar 2015-2019', het beleidsdocument 'Rotterdamse aanpak statushouders 2016-2020' en '2019-2022'. Het verbeteren van de taalvaardigheid van laaggeletterden, en met name van vrouwen en jongeren met een migratieachtergrond, wordt gezien als een belangrijk onderdeel van het verbeteren van de arbeidspositie van deze groepen, het

In het Rotterdamse integratiebeleid wordt het beheersen van de Nederlandse taal gezien als een essentiële voorwaarde voor integratie.

bestrijden van criminaliteit en tegengaan van schulden en armoede.⁷⁴

Het taalbeleid bestaat er onder andere uit dat het bevorderen van Nederlandse taalvaardigheid onder laaggeletterden onderdeel wordt van andere beleidsterreinen, zoals werk en inkomen, armoedebestrijding en gezondheidszorg. Dit betekent concreet dat de gemeente activiteiten en projecten subsidieert die gericht zijn op het bevorderen van taalverbetering. Hierbij sluit de gemeente soms aan bij bestaande projecten door deze in te kopen, of zij steunt de ontwikkeling van een toegespitste aanpak om een specifieke doelgroep te bereiken, zoals vrouwen met een migratieachtergrond en afstand tot de arbeidsmarkt.⁷⁵

De gemeente Rotterdam heeft onderzoek laten doen naar laaggeletterdheid onder de Rotterdamse bevolking.⁷⁶ 21% van de bevolking is laaggeletterd, wat naar schatting neerkomt op tussen 80.000 en 96.500 mensen. Landelijk ligt het gemiddelde met 11,9% aanzienlijk lager dan in de gemeente Rotterdam. Ook in vergelijking met de G4 wonen in Rotterdam relatief veel laaggeletterden. 13% van de Rotterdammers geeft daarnaast zelf aan moeite te hebben met Nederlands spreken.⁷⁷

In Delfshaven, Feijenoord, Rotterdam-Centrum en Kralingen-Crooswijk is het aandeel bewoners dat moeite heeft met het spreken en schrijven van Nederlands het grootst.

De drie gebieden waar het minste aandeel bewoners moeite heeft met het spreken van Nederlands zijn Pernis (2%) en Hoek van Holland (3%).⁷⁸ De hoogste percentages zijn 20% van de inwoners van Delfshaven en 19% in Feijenoord.

6. Economische scheidslijnen in Rotterdam

Naast de positie van nieuwkomers in de stad is ook de verdeling van rijkdom en armoede over de stad een belangrijke indicator voor sociale cohesie en integratie.

Naast de positie van nieuwkomers in de stad, zoals vluchtelingen en EU-migranten, is ook de verdeling van rijkdom en armoede over de stad een belangrijke indicator voor sociale cohesie en integratie. Economische en financiële ongelijkheid kan schadelijk zijn voor de sociale samenhang, vooral wanneer de verschillen erg groot zijn of gekoppeld zijn aan specifieke kenmerken of achtergronden van personen. Hierbij speelt niet alleen de migratieachtergrond van mensen een rol, maar ook factoren als leeftijd, gender en gezinssamenstelling. Daarom bespreken we hieronder de spreiding van rijkdom en armoede over de stad en onder haar inwoners.

Werkenden, zelfstandigen en werkloosheid

In Rotterdam zijn verhoudingsgewijs minder mensen actief op de arbeidsmarkt dan in andere steden. In 2015 had 58% van de Rotterdamse huishoudens een inkomen uit werk.⁷⁹ Dit is een inkomen uit loon of winst als zelfstandige (inclusief inkomen uit vermogen). Dit percentage is lager dan het landelijke gemiddelde van 61% en het laagste binnen de G4. Het aantal huishoudens dat leeft van een uitkering is

met 16% hoger dan het landelijke gemiddelde van 9%. Rotterdam kent een relatief laag percentage huishoudens met pensioen als inkomensbron: 23% tegen 28% landelijk.

Ruim 7% van de Rotterdamse beroepsbevolking is werkloos, wat hoger is dan het landelijk gemiddelde.

De afgelopen jaren daalt de werkloosheid in Rotterdam. Eind 2017 is 8% van de Rotterdamse beroepsbevolking werkloos, wat hoger is dan in de rest van de G4. Uit cijfers van eerdere jaren blijkt dat het aandeel werklozen onder Rotterdammers met een migratieachtergrond hoger is dan het aandeel onder Rotterdammers zonder migratieachtergrond. In 2017 was 12% van de Rotterdammers met een migratieachtergrond werkloos. Dit is een daling ten opzichte van cijfers uit voorgaande jaren.⁸⁰ Toch zijn Rotterdammers met een migratieachtergrond gemiddeld actiever op de arbeidsmarkt dan Rotterdammers zonder migratieachtergrond.⁸¹ Dit komt door het relatief grote aandeel gepensioneerden onder Rotterdammers zonder migratieachtergrond.

De structuur van de Rotterdamse arbeidsmarkt is aan het veranderen vanwege onder andere bezuinigingen en de flexibilisering van de arbeidsmarkt, met consequenties voor verschillende groepen werkenden. Het aantal zelfstandigen zonder personeel (zzp'ers) neemt de afgelopen jaren toe. Op 1 januari 2016 had Rotterdam 28.000 zzp'ers.⁸² Er is met name een groei van zelfstandigen onder Rotterdammers met een migratieachtergrond.⁸³ Dit geldt sterk voor Marokkaanse-Nederlanders, namelijk van 2% zelfstandigen onder de werkende beroepsbevolking in 2001-2003 naar 10% in 2008-2010. Als we kijken naar de arbeidsparticipatie van vrouwen, zien we dat vooral Turks-Nederlandse en

Er is met name een groei van zelfstandigen onder Rotterdammers met een migratieachtergrond.

Marokkaans-Nederlandse vrouwen als zelfstandig ondernemer starten in de stad.⁸⁴ Meer dan een derde van de Rotterdamse ondernemers die zijn gestart in 2012, is vrouw.

Werk en jongeren

In 2015 is 10% van de Rotterdamse jongeren in de leeftijd 15 tot 27 jaar werkzoekend.⁸⁵ Vanaf 2013 daalt het aantal werkzoekende jongeren, net als in andere grote steden. Het aantal werkloze jongeren in Rotterdam is hoger dan in de rest van de G4. De afdeling Onderzoek en Business Intelligence (OBI) van gemeente Rotterdam brengt de kwetsbaarheid van Rotterdamse jongeren en hun arbeidsmarktpositie in beeld.⁸⁶ Hoewel hun arbeidsmarktpositie is verbeterd, zijn een aantal conclusies uit dit onderzoek nog relevant:

- Duidelijk is dat de flexibilisering van de arbeidsmarkt jongeren raakt: meer jongeren hebben in 2014 een kleine baan van minder dan twaalf uur per week of werken als zzp'er dan in 2009, en het aantal jongeren in vaste dienst is afgenomen.
- Vrouwen werken vaker dan mannen minder dan twaalf uur per week. Mannen werken iets vaker dan vrouwen meer dan twaalf uur per week.
- Ook valt op dat ruim 50% van de jongeren die ingeschreven staan bij het UWV een middelbaar onderwijsniveau heeft; dit was in 2009 nog slechts 36%. Middelbaar opgeleide jongeren hebben het kennelijk moeilijker op de arbeidsmarkt.
- Het aandeel laagopgeleide jongeren onder werklozen is veel hoger dan onder werkende jongeren. Opleidingsniveau hangt dus samen met het hebben van werk, vooral wanneer het gaat om banen van meer dan twaalf uur per week.

- Het onderwijsniveau dat jongeren volgen, eventueel naast een (kleine) baan, is fors gestegen: 78% van de Rotterdamse jongeren volgt onderwijs op mbo-3 niveau of hoger.
- Bij risicojongeren, waarbij een opeenstapeling van problematieken speelt, zijn zeven op de tien jongeren man. Daarentegen is van onzichtbare jongeren (die niet ingeschreven staan bij een studie, geen werk hebben en ook niet ingeschreven staan als werkzoekend bij het UWV) ruim de helft vrouw. Onzichtbare jongeren kunnen onder andere onbetaald zorgen of werken in het eigen huishouden.

Ander onderzoek naar trajecten die jeugdwerkloosheid aanpakken, laat zien dat succes behaald wordt, maar dat een lange adem nodig is. Dit is vooral wanneer het gaat om het risicojongeren.⁸⁷ In januari 2016 had 35 procent van de afgeronde trajecten geleid tot een baan. Gemeenschappelijke factoren voor succes die worden genoemd zijn: aansluiten bij leefwereld en taalgebruik van jongeren, bieden van duidelijkheid en structuur, kijken naar wensen van jongeren en realistische mogelijkheden, betrekken van werkgevers in een vroeg stadium en goede samenwerking tussen instellingen en de gemeente Rotterdam.

Inkomensbronnen verdeeld over de stad en inwoners

Werkende en niet-werkende Rotterdammers zijn niet gelijk verdeeld over de stad. De gebieden Feijenoord, IJsselmonde en Prins Alexander hebben het laagste aandeel werkenden.⁸⁸ In Prins Alexander komt dit vooral door de bovengemiddelde vergrijzing. In Feijenoord leeft juist een

Werkende en niet-werkende Rotterdammers zijn niet gelijk verdeeld over de stad.

relatief groot aantal inwoners van een uitkering. In de leeftijdsgroep 15 tot 35 jaar is het aantal werkenden of studerende in Rotterdam relatief hoog.⁸⁹ Noord, Rotterdam-Centrum en Delfshaven zijn de ‘jongste’ gebieden; hier wonen dan ook bovengemiddeld veel werkenden. In Delfshaven wonen relatief veel mensen die een uitkering ontvangen.

Uitkeringsgerechtigden

Marokkaanse-Nederlanders, Surinaamse-Nederlanders, Antilliaanse-Nederlanders en Turkse-Nederlanders leven vaker dan gemiddeld van een uitkering.⁹⁰ Het gaat daarbij met name om de eerste generatie. De tweede generatie in Rotterdam valt juist op vanwege de hoge arbeidsparticipatie en de relatief geringe afhankelijkheid van uitkeringen. Verder leven vooral alleenstaande moeders en alleenstaande mannen van een uitkering.⁹¹

Inkomensongelijkheid in de stad

Inkomensongelijkheid tussen groepen wordt uitgedrukt met de Gini-coëfficiënt. Dit is een getal tussen de 0 en 1, waarbij de 0 volledige gelijkheid betekent (alle inkomens zijn even hoog) en de 1 volledige ongelijkheid (1 huishouden heeft al het inkomen en de rest heeft geen inkomen).⁹² Rotterdam-Centrum, Kralingen-Crooswijk en Hillegersberg-Schiebroek hebben de hoogste inkomensongelijkheid (een Gini-coëfficiënt van 0,35). De laagste inkomensongelijkheid vinden we in Pernis (0,22), Hoogvliet (0,23) en Rozenburg (0,23). Rotterdam als geheel heeft een Gini-coëfficiënt van 0,29.⁹³ Dit is hoger dan het landelijke gemiddelde van 0,28 en samen met Utrecht het laagste van de G4. Amsterdam en Den Haag vertonen dus een grotere inkomensongelijkheid dan Rotterdam.

Hoge en lage inkomens verdeeld over de stad

54% van de Rotterdamse huishoudens heeft een laag inkomen, een percentage dat beduidend hoger ligt dan het landelijke gemiddelde van 40%.⁹⁴ Daarnaast heeft 13% van de huishoudens in Rotterdam een hoog inkomen. Dit is lager dan het landelijk gemiddelde van 20%. Binnen Rotterdam zijn er echter grote verschillen tussen gebieden:

- In de gebieden Hillegersberg-Schiebroek en Hoek van Holland wonen relatief de meeste huishoudens met een hoog inkomen, respectievelijk 27% en 20%.⁹⁵
- In Charlois, Feijenoord en Delfshaven woont het kleinste aandeel hoge inkomens: respectievelijk 6%, 9% en 9%.
- In Feijenoord (64%), Charlois (64%) en Delfshaven (62%) woont het hoogste aandeel huishoudens met een laag inkomen.

Segregatie op basis van inkomen

Op basis van deze gegevens kunnen we concluderen dat Rotterdam sterk gesegregeerd is op basis van inkomen. Een aantal ge-

Rotterdam is sterk gesegregeerd is op basis van inkomen.

bieden heeft een relatief hoog inkomen, zoals Hillegersberg-Schiebroek. Daarnaast bevinden de gebieden met het grootste aandeel lage inkomens zich vooral in Rotterdam-Zuid, namelijk in Charlois en Feijenoord. Ook valt Delfshaven op. Toch is er binnen deze gebieden een aantal buurten dat een relatief hoog inkomen heeft, zoals Charlois Zuidrand en de Kop van Zuid. Dit kan het gevolg zijn van beleid gericht op het ‘mengen’ van inkomens en van het Nationaal Programma Rotterdam Zuid. De verschillen tussen buurten binnen de gebieden in Zuid verklaren dan ook dat de inkomensongelijkheid van deze gebieden gemiddeld is en niet uitgesproken klein (weinig ongelijkheid). Dit zou wel een logische verwachting

zijn, omdat het merendeel van de huishoudens in Zuid een laag inkomen heeft.

Vermogen

Als we niet naar inkomen maar naar vermogen kijken, blijkt dat Rotterdammers zonder migratieachtergrond rijker zijn dan de gemiddelde Rotterdammer. De beschikbare gegevens zijn uitgesplitst naar huishoudens, waarbij de migratieachtergrond van de hoofdkostwinnaar bekend is. Het gemiddelde vermogen van huishoudens met een hoofdkostwinnaar zonder migratieachtergrond bedraagt ruim €110.000, terwijl het gemiddelde vermogen van huishoudens met een hoofdkostwinnaar die een 'niet-westerse' achtergrond heeft circa €8.400 bedraagt.⁹⁶ Huishoudens met een hoofdkostwinnaar met westerse migratieachtergrond zitten met een gemiddeld vermogen van ruim €73.000 ertussen in. Bij vermogen gaat het om het saldo van bezittingen en schulden van een huishouden, inclusief het eigen huis en hypotheekschuld.

Sociale uitsluiting en armoede

Sociale uitsluiting en isolatie staat haaks op integratie en samenhang. Sociale uitsluiting betekent dat mensen niet volledig kunnen meedoen aan de samenleving vanwege individuele en maatschappelijke factoren. Uit landelijk onderzoek van het CBS blijkt dat in Rotterdam de meeste huishoudens met een risico op armoede wonen (ruim 15%) van alle Nederlandse gemeenten.⁹⁷ 12,2% van de Rotterdamse volwassenen is sociaal uitgesloten.⁹⁸ Dit is het hoogste percentage onder de G4. Landelijk ligt het gemiddelde op 5%.

Armoede is een centrale factor bij sociale uitsluiting.⁹⁹ De meest recente cijfers over inkomensverdeling in Rotterdam gaan over

2015.¹⁰⁰ In dat jaar had 20% van de Rotterdamse huishoudens een inkomen van 110% van het wettelijke sociaal minimum of lager.¹⁰¹ Landelijk lag het percentage op 11%. Het aantal Rotterdamse huishoudens dat leefde op of onder het sociaal minimum was voor het eerst in jaren afgenomen met 0,4% ten opzichte van 2014. Landelijk was de afname 0,2%. Rotterdam scoort dus in de landelijke vergelijking slecht op zowel sociale uitsluiting als armoede.

Wie is arm in Rotterdam?

Armoede is ongelijk verdeeld over de verschillende typen huishoudens in Rotterdam. Als we kijken naar huishoudens die op of onder grens van 110% van het sociaal minimum leeft, valt het volgende op:

- Het merendeel (61%) van de huishoudens bestaat uit eenpersoonshuishoudens.¹⁰²
- Er is een grote groep eenoudergezinnen die leeft onder deze grens (19%).
- 60% van de doelgroep van het Rotterdamse armoedebeleid is vrouw.¹⁰³
- 24% van de Rotterdamse kinderen woont in een arm huishouden.¹⁰⁴ Landelijk ligt dit percentage ruim de helft lager. De gemeente Rotterdam is daarmee de landelijke koploper wat betreft het aandeel kinderen dat in een gezin met een laag inkomen opgroeit.¹⁰⁵
- In 68% van de arme huishoudens met kinderen is de kostwinner iemand met als achtergrond een eerstegeneratiemigrant.¹⁰⁶
- Ruim 18% van de Rotterdamse kinderen leeft in armoede.¹⁰⁷

Armoede leidt tot segregatie onder kinderen. Recent onderzoek wijst uit dat kinderen in de regel gescheiden van elkaar opgroeien, ook al wonen kinderen uit verschillende sociaal-economische klassen in dezelfde buurt.¹⁰⁸ Kinderen uit minder financieel welgestelde gezinnen nemen vaak deel aan buurtactiviteiten, terwijl rijkere kinderen op muzieklés of clubs

zitten buiten de eigen buurt. Ook houden ouders met een lager inkomen en een migratieachtergrond hun kind vaker binnen, omdat zij de wijk niet veilig genoeg achten.

Waar wonen Rotterdamse armen?

De vijf gebieden met het grootste aandeel arme huishoudens zijn Feijenoord (23% van

De vijf gebieden met het grootste aandeel arme huishoudens zijn Feijenoord, Delfshaven, Charlois, Kralingen-Crooswijk en Noord.

alle huishoudens heeft een inkomen van 110% van het sociaal minimum of minder), Delfshaven (22%), Charlois (19%), Kralingen-Crooswijk (18%)

en Noord (16%).¹⁰⁹ Drie gebieden met het minste aandeel arme huishoudens zijn Pernis (5%), Rozenburg (6%) en Hoek van Holland (7%).

Rotterdams armoedebeleid

Armoedebeleid is een voorbeeld van beleid dat alle Rotterdammers raakt, ongeacht of ze een migratieachtergrond hebben. Het is daarmee een voorbeeld van generiek beleid in plaats van doelgroepenbeleid, waarin integratie gezegd ‘gemainstreamd’ wordt. Generiek armoedebeleid heeft desondanks impact op de ‘traditionele’ doelgroep van integratiebeleid (Nederlanders met een migratieachtergrond), omdat zij onderdeel uitmaken van de doelgroep ‘armen in Rotterdam’. Generiek armoedebeleid wordt door wetenschappers gezien als een belangrijk onderdeel van integratiebeleid.¹¹⁰

Armoedebeleid raakt alle Rotterdammers, ongeacht of ze een migratieachtergrond hebben.

Het uitgangspunt van het armoedebeleid zoals opgesteld door het college, is dat “schuldpreventie en educatie kansen bieden op verbetering van de financiële positie, inkomensondersteuning maatwerk is, kinderen en ouderen ontzien worden, werken moet lonen en er

meer ondersteuning is dan verleend door de gemeente alleen”.¹¹¹ Het college schrijft in het coalitieakkoord dat de aanpak van armoede en schulden met name bij Rotterdamse gezinnen grote prioriteit heeft, waarbij er meer kansen-gelijkheid komt. Ook willen zij ervoor zorgen dat de risico’s om in armoede en schulden terecht te komen worden verlaagd.¹¹²

meer ondersteuning is dan verleend door de gemeente alleen”.¹¹¹ Het college schrijft in het coalitieakkoord dat de aanpak van armoede en schulden met name bij Rotterdamse gezinnen grote prioriteit heeft, waarbij er meer kansen-gelijkheid komt. Ook willen zij ervoor zorgen dat de risico’s om in armoede en schulden terecht te komen worden verlaagd.¹¹²

7. Radicalisering, extremisme en polarisatie in Rotterdam

Een aantal ontwikkelingen hebben zich de afgelopen periode in de stad voorgedaan. Hoewel door de afbrokkeling van het kalifaat – door het verliezen van terrein in Syrië en Irak – de kans op uitreizen kleiner is geworden, blijft een reële dreiging met betrekking tot aanslagen bestaan. Dit is ook terug te zien bij het Rotterdamse Meld- en Adviespunt Radicalisering (MAR), waar het aantal casussen is gestegen en de zwaarte van deze casussen is toegenomen.¹¹³

In de publicatie van het AIVD, ‘Rechts-extremisme in Nederland, een fenomeen in beweging’, is te zien dat het alt-rightgedachtegoed voet aan de grond heeft gekregen.¹¹⁴ In Rotterdam zijn vier extreemrechtse organisaties actief. Zij uiten zich voornamelijk door middel van deelname aan demonstraties en het opzoeken van confrontaties. Dit gebeurt onder meer tijdens acties van extreemlinks.¹¹⁵

Naast incidenten die zijn gerelateerd aan extremisme en radicalisering, is Rotterdam de afgelopen tijd geconfronteerd met een toename van polarisatie tussen groepen in de stad. Over de thema’s integratie, immigratie, religie en cultuur worden veel heftige discussies gevoerd waarbij gematigde geluiden steeds meer ruimte vinden. Dit zorgt voor onderlinge afstand.¹¹⁶

Rotterdam blijft investeren in het tegengaan van radicalisering. In het programma ‘Rotterdamse aanpak radicalisering 2015-2018’ lag de focus met name op de aanpak ‘geradicaliseerde personen’. Om die reden is er voor gekozen om in het programma ‘Aanpak radicalisering, extremisme en polarisatie 2018-2022’ de focus te verschuiven naar een meer integrale benadering. Hierbij is het van groot belang om de voedingsbodems van radicalisering aan te pakken.¹¹⁷ Ook in het actieprogramma ‘Integratie en Samenleven 2019-2022’ is er aandacht voor het verstevigen van verbindingen tussen mensen in de stad en met de stad. Hiermee hoopt de stad de voedingsbodem voor radicalisering, extremisme en polarisatie te verkleinen.¹¹⁸

¹ Erasmus Universiteit, netwerkgesprek, 13 januari 2016, Rotterdam.

² Gemeente Rotterdam (2018). *Actieprogramma Integratie & Samenleven 2019-2022*. Rotterdam.

³ Gemeente Rotterdam (2015). *Beleidskader 2015-2019. Met Taal versta je elkaar*. Rotterdam.

⁴ Entzinger, H. & Scheffer, P. (2012). *De staat van integratie*. Rotterdam/Amsterdam: Gemeente Rotterdam en Gemeente Amsterdam.

⁵ Centrum voor Onderzoek en Statistiek (2011). *Bevolking van Rotterdam naar land van nationaliteit, op 1-1-2001 t/m 2011*. Rotterdam. NB: over de jaren heen fluctueert het aantal nationaliteiten in de stad tussen de 173-160.

⁶ Gemeente Rotterdam (2018). *Feitenkaart: bevolkingsmonitor Rotterdam eerste halfjaar 2018*. Rotterdam

⁷ Gemeente Rotterdam (2018). *Rotterdam in cijfers*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

⁸ CBS (2018). *Bevolking; geslacht, leeftijd, nationaliteit en regio, 1 januari*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Online tabel in CBS Statline.

⁹ Rotterdam in Cijfers (2018). *Bevolking van Rotterdam naar herkomstgroepering*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.

¹⁰ Gemeente Rotterdam (2014). *Rotterdam #Trendingtopic*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.

¹¹ Entzinger, H. & Engbersen, G. (2014). *Rotterdam. A long time port of call and home to immigrants*. Washington: Migration Policy Institute.

¹² Entzinger, H. & Engbersen, G. (2014). *Rotterdam. A long time port of call and home to immigrants*. Washington: Migration Policy Institute.

¹³ CBS (2018). *Bevolking; geslacht, leeftijd, nationaliteit en regio, 1 januari*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Online tabel in CBS Statline.

¹⁴ Gemeente Rotterdam (2018). *Rotterdam in cijfers*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

¹⁵ Gemeente Rotterdam (2018). *Feitenkaart: bevolkingsmonitor Rotterdam eerste halfjaar 2018*. Rotterdam

¹⁶ Dujardin, M. & Zanden, M. van der (2016). *Komen en Gaan 2013*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.

¹⁷ Dujardin, M. & Zanden, M. van der (2016). *Komen en Gaan 2013*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.

¹⁸ Dujardin, M. & Zanden, M. van der (2016). *Komen en Gaan 2013*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.

¹⁹ Dujardin, M. & Zanden, M. van der (2016). *Komen en Gaan 2013*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.

²⁰ Gemeente Rotterdam (2017). *Rotterdamse Aanpak Statushouders 2016–2020. Monitor 2016 september 2017*.

²¹ Dourleijn, E., Muller, P., Dagevos, J., Vogels, R., Doorn, van M., & Permentier, M. (2011). *Vluchtelingen groepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

²² Gemeente Rotterdam (2017). *Rotterdamse Aanpak Statushouders 2016–2020. Monitor 2016 september 2017*.

²³ Rotterdam in Cijfers (2015). *Bevolking van Rotterdam naar herkomstgroepering op 1 januari 2005 t/m 2015*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.

²⁴ CBS (2018). *Bevolking; geslacht, leeftijd, nationaliteit en regio, 1 januari*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Online tabel in CBS Statline.

²⁵ ‘Steunpunt: tienduizenden illegalen in Nederland’. *Brabants Dagblad*. Website artikel.

- ²⁶ Gemeente Rotterdam (2018). *Rotterdamse Aanpak Statushouders 2019-2022*. Rotterdam
- ²⁷ Gemeente Rotterdam (2018). *Rotterdamse Aanpak Statushouders 2019-2022*.
- ²⁸ 'Doorbaak: kabinet en gemeenten eens over opvang en terugkeer uitgeprocedeerde migranten', *nrc.nl*, 22 november 2018.
- ²⁹ 'Akkoord over landelijke vreemdelingenvoorzieningen (LVV's)', *Rijksoverheid*, 29 november 2018.
- ³⁰ Gemeente Rotterdam (2017). *Rotterdamse Aanpak Statushouders 2016-2020. Monitor 2016 september 2017*. Rotterdam
- ³¹ Gemeente Rotterdam (2018). *Rotterdamse Aanpak Statushouders 2019-2022*. Rotterdam
- ³² Oostrom, L., Goedhuys, M., Dalm, S., Schreven, L. & Haar, ter D. (2010). *Vluchtelingen in Nederland 2010*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).
- ³³ CBS (2018). *Jaarrapport Integratie 2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek
- ³⁴ San, M. van, J. de Boom en Y. Seidler (2017). *'Ze zien ons nog steeds als zielige vluchtelingen'. Structurele integratie van Somalische Rotterdamers*. Rotterdam: Risbo.
- ³⁵ Gemeente Rotterdam (2018). *Rotterdamse Aanpak Statushouders 2019-2022*. Rotterdam
- ³⁶ Gijsberts, M., & Lubbers, M. (2013). *Nieuw in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP); Gijsberts, M. & Lubbers, M. (2015). *Langer in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ³⁷ KIS (2015). *Enquête gemeenten & EU-migranten*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.
- ³⁸ Gemeente Rotterdam (2017). *Monitor EU Arbeidsmigratie 2016*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ³⁹ Gemeente Rotterdam (2017). *Monitor EU arbeidsmigratie 2016*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁴⁰ Seidler, Y., Van den Heerik, A., Boom, J. de en Weltevrede, A.J. (2017) *Schaduweffecten van EU-arbeidsmigratie in Rotterdam. Een onderzoek naar de positie van personen met een EU-achtergrond in Rotterdam*. Rotterdam, Risbo EUR.
- ⁴¹ Seidler, Y., Van den Heerik, A., Boom, J. de en Weltevrede, A.J. (2017) *Schaduweffecten van EU-arbeidsmigratie in Rotterdam. Een onderzoek naar de positie van personen met een EU-achtergrond in Rotterdam*. Rotterdam, Risbo EUR.
- ⁴² Belfor, R. (2011). *Scan arbeidsmigranten Stadsregio Rotterdam*. Rotterdam: St. CMO Stimulans.
- ⁴³ Seidler, Y., Van den Heerik, A., Boom, J. de en Weltevrede, A.J. (2017) *Schaduweffecten van EU-arbeidsmigratie in Rotterdam. Een onderzoek naar de positie van personen met een EU-achtergrond in Rotterdam*. Rotterdam, Risbo EUR.
- ⁴⁴ Gemeente Rotterdam (2017). *Monitor EU arbeidsmigratie 2016*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁴⁵ Gemeente Rotterdam (2017). *Monitor EU arbeidsmigratie 2016*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁴⁶ Gemeente Rotterdam (2017). *Monitor EU arbeidsmigratie 2016*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁴⁷ Seidler, Y., Van den Heerik, A., Boom, J. de en Weltevrede, A.J. (2017) *Schaduweffecten van EU-arbeidsmigratie in Rotterdam. Een onderzoek naar de positie van personen met een EU-achtergrond in Rotterdam*. Rotterdam, Risbo EUR
- ⁴⁸ Seidler, Y., Van den Heerik, A., Boom, J. de en Weltevrede, A.J. (2017) *Schaduweffecten van EU-arbeidsmigratie in Rotterdam. Een onderzoek naar de positie van personen met een EU-achtergrond in Rotterdam*. Rotterdam, Risbo EUR
- ⁴⁹ Hart, M. 't (2015). *Verkenkende literatuurstudie naar de onderkant van de Rotterdamse woningmarkt*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- ⁵⁰ Gestel, van B., Straalen, van E.K. & Verhoeven, M.A. (2013). *Overlast, lokaal beleid en arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC).
- ⁵¹ Gestel, van B., Straalen, van E.K. & Verhoeven, M.A. (2013). *Overlast, lokaal beleid en arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC).
- ⁵² Snel, E., Faber, M. & Engbersen, G. (2014). *Footlose migranten in beeld*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- ⁵³ Snel, E., Faber, M. & Engbersen, G. (2014). *Footlose migranten in beeld*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- ⁵⁴ Vogels, R., Gijsberts, M. & Draak, den M. (2014). *Poelse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁵⁵ Gemeente Rotterdam (2017). *Monitor EU arbeidsmigratie 2016*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁵⁶ Seidler, Y., Weltevrede, A.M., Boom, de J. & Leerkes, A. (2015). *'Ongeregistreerde' kinderen met een EU-achtergrond in Rotterdam*. Rotterdam: Risbo / Erasmus Universiteit.
- ⁵⁷ Boom, de J., Weltevrede, A., Wensveen, van P., Seidler, Y, San, van M. & Hermus, P. (2014). *Rotterdamse Risicogroepen 2014*. Rotterdam: Risbo / Erasmus Universiteit.
- ⁵⁸ Vogels, R., Gijsberts, M. & Draak, den M. (2014). *Poelse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁵⁹ Weltevrede, A.M., Seidler, Y. & Boom, de J. (2014). *Zelforganisaties van Midden- en Oost-Europeanen*. Rotterdam: Risbo / Erasmus Universiteit.
- ⁶⁰ Gemeente Rotterdam (2015). *Monitor EU arbeidsmigratie 2014*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁶¹ Gemeente Rotterdam (2015). *Uitvoeringsagenda EU-arbeidsmigranten 2015-2018*. Rotterdam.
- ⁶² Entzinger, H. & Scheffer, P. (2012). *De staat van integratie*. Rotterdam/Amsterdam: Gemeente Rotterdam en Gemeente Amsterdam.
- ⁶³ Entzinger, H. & Scheffer, P. (2012). *De staat van integratie*. Rotterdam/Amsterdam: Gemeente Rotterdam en Gemeente Amsterdam.

- ⁶⁴ Entzinger, H. & Scheffer, P. (2012). *De staat van integratie*. Rotterdam/Amsterdam: Gemeente Rotterdam en Gemeente Amsterdam.
- ⁶⁵ Entzinger, H. & Scheffer, P. (2012). *De staat van integratie*. Rotterdam/Amsterdam: Gemeente Rotterdam en Gemeente Amsterdam.
- ⁶⁶ Entzinger, H. & Scheffer, P. (2012). *De staat van integratie*. Rotterdam/Amsterdam: Gemeente Rotterdam en Gemeente Amsterdam.
- ⁶⁷ Entzinger, H. & Scheffer, P. (2012). *De staat van integratie*. Rotterdam/Amsterdam: Gemeente Rotterdam en Gemeente Amsterdam.
- ⁶⁸ Enquête Wijkonderzoek Rotterdam 2018.
- ⁶⁹ Enquête Wijkonderzoek Rotterdam 2018.
- ⁷⁰ Gemeente Rotterdam (2018). Resultaten Ominibusenquête 2017. Rotterdam..
- ⁷¹ RADAR / Nationale Politie (2018). Monitor discriminatie 2017. Politie-eenheid Rotterdam. Rotterdam: RADAR.
- ⁷² Enquête Wijkonderzoek Rotterdam 2018.
- ⁷³ Gemeente Rotterdam (2018). Resultaten Ominibusenquête 2017. Rotterdam.
- ⁷⁴ Gemeente Rotterdam (2015). *Beleidskader 2015-2019. Met Taal versta je elkaar*. Rotterdam.
- ⁷⁵ Gemeente Rotterdam (2015). *Beleidskader 2015-2019. Met Taal versta je elkaar*. Rotterdam.
- ⁷⁶ Gemeente Rotterdam. *Laaggeletterdheid in Rotterdam*.
- ⁷⁷ Enquête Wijkonderzoek Rotterdam 2018.
- ⁷⁸ Enquête Wijkonderzoek Rotterdam 2018.
- ⁷⁹ Gemeente Rotterdam (2018). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2015*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence. NB: Dit zijn de meest recente gegevens. Publicatie van gegevens over 2016 wordt eind 2018 verwacht.
- ⁸⁰ CBS statline (2017), *Arbeidsdeelname; regionale bevolking*.
- ⁸¹ Moors, F., & Graaf, P.A. de (2013). *Monitor lage inkomens Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁸² Gemeente Rotterdam (2018). *De staat van de stad 2018. Feiten en cijfers over Rotterdam*.
- ⁸³ Entzinger, H. & Scheffer, P. (2012). *De staat van integratie*. Rotterdam/Amsterdam: Gemeente Rotterdam en Gemeente Amsterdam.
- ⁸⁴ Dijk, D. van & Jagmohansingh, S. (2013). *Staat van Emancipatie Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁸⁵ Gemeente Rotterdam (2018). *De staat van de stad 2018. Feiten en cijfers over Rotterdam*.
- ⁸⁶ Roode, A. & Graaf, P. de, (2016). *Rotterdamse jongeren en de arbeidsmarkt. Editie 2015*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁸⁷ Aa, P. van der (2016). *Quickscan resultaten pilots 'Jongeren aan de Slag'*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁸⁸ Gemeente Rotterdam (2018). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2015*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁸⁹ Gemeente Rotterdam (2018). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2015*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁹⁰ Moors, F., & Graaf, P.A. de (2013). *Monitor lage inkomens Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁹¹ Moors, F., & Graaf, P.A. de (2013). *Monitor lage inkomens Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ⁹² Gemeente Rotterdam (2018). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2015*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁹³ Gemeente Rotterdam (2018). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2015*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁹⁴ Gemeente Rotterdam (2018). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2015*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ⁹⁵ Gemeente Rotterdam (2018). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2015*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence. NB: Het gestandaardiseerde inkomen per huishouden is gecorrigeerd voor de grootte en samenstelling van het huishouden om het besteedbare inkomen per huishouden te bepalen.
- ⁹⁶ CBS statline (2018), *Vermogen; particuliere huishoudens, kenmerken en regio, 1 januari*. Website artikel.
- ⁹⁷ CBS (2018). *Armoede en sociale uitsluiting 2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- ⁹⁸ Bergen, van A. & Gilissen, R. (2015). 'Sociaal uitgesloten burgers in kaart', *Epidemiologisch bulletin*, nr 4. Den Haag: GGD Haaglanden.
- ⁹⁹ CBS (2018). *Armoede en sociale uitsluiting 2018*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- ¹⁰⁰ Gemeente Rotterdam (2018). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2015*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ¹⁰¹ Gemeente Rotterdam (2016). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2013*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ¹⁰² Gemeente Rotterdam (2017). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2014*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ¹⁰³ Moors, F., & Graaf, P.A. de (2013). *Monitor lage inkomens Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ¹⁰⁴ Gemeente Rotterdam (2017). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2014*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.
- ¹⁰⁵ CBS (2016). *Meer dan 400 duizend kinderen met risico op armoede*. Website artikel.
- ¹⁰⁶ Moors, F., & Graaf, P.A. de (2013). *Monitor lage inkomens Rotterdam*. Onderzoek en Business Intelligence: Rotterdam.
- ¹⁰⁷ Tierolf, B., Gilsing, R. & Steketee, M. (2017). *Kinderen in tel Databoek 2016 : Het leven en de ontwikkeling van kinderen tussen 2013 en 2015*. Utrecht : Verwey-Jonker Instituut.
- ¹⁰⁸ Karsten, L., & Felder, N. (2016). Parents and children consuming the city: geographies of family outings across class. In H. Schänzel & N. Carr (Eds.), *Children, families and leisure* (pp. 39-52). London: Routledge.

¹⁰⁹ Gemeente Rotterdam (2018). *Feitenkaart Inkomensgegevens Rotterdam op deelgemeente- en buurniveau 2015*. Rotterdam: Onderzoek en Business Intelligence.

¹¹⁰ Entzinger, H. & Engbersen, G. (2014). *Rotterdam. A long time port of call and home to immigrants*. Washington: Migration Policy Institute.

¹¹¹ College B en W (2015). *Koersdocument Rotterdams armoedebeleid en evaluatiecriteria van beleid*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

¹¹² Gemeente Rotterdam (2018). *Nieuwe energie voor Rotterdam, Coalitieakkoord 2018-2022*. Rotterdam.

¹¹³ Gemeente Rotterdam (2018). *Aanpak Radicalisering, extremisme en polarisatie 2018-2022*. Rotterdam: Directie Veiligheid.

¹¹⁴ AIVD (2018). *Rechts-extremisme in Nederland: een fenomeen in beweging*. Den Haag: Algemene Inlichtingen- en veiligheidsdienst.

¹¹⁵ Gemeente Rotterdam (2018). *Aanpak Radicalisering, extremisme en polarisatie 2018-2022*. Rotterdam: Directie Veiligheid.

¹¹⁶ Gemeente Rotterdam (2018). *Aanpak Radicalisering, extremisme en polarisatie 2018-2022*. Rotterdam: Directie Veiligheid.

¹¹⁷ Gemeente Rotterdam (2018). *Aanpak Radicalisering, extremisme en polarisatie 2018-2022*. Rotterdam: Directie Veiligheid.

¹¹⁸ Gemeente Rotterdam (2018). *Aanpak Radicalisering, extremisme en polarisatie 2018-2022*. Rotterdam: Directie Veiligheid.